

نقش‌های سنگ مزارهای گورستان

عبدالرضا چارنی، عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد

چکیده

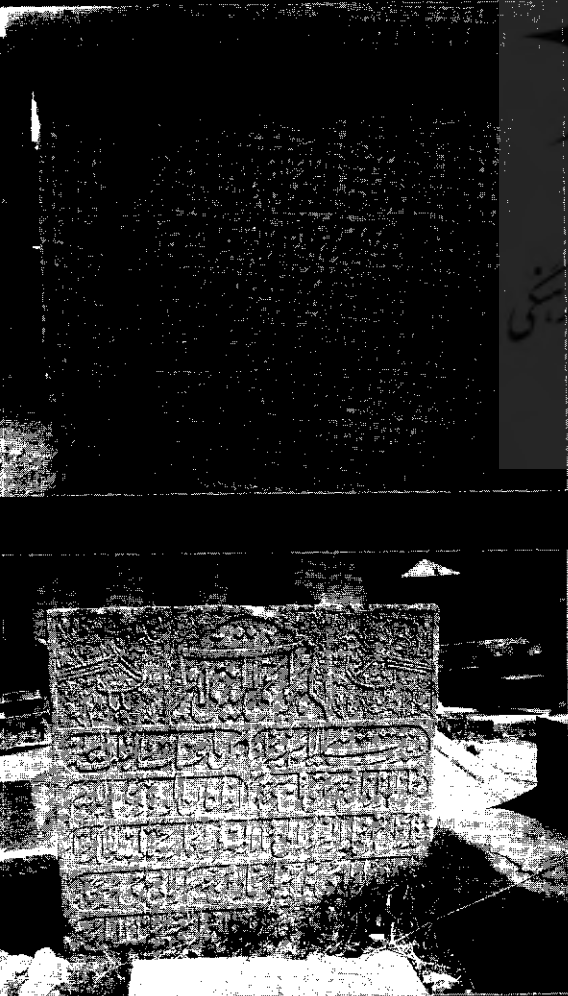
آثار حک شده بر دل سنگ مزارها گویای فرهنگی غنی در جای جای سرزمین پهناور ایران است. چه در دوران قبل از اسلام و چه در دوران اسلامی، سنگ مزار با نشانه‌هایی از زندگی، اما چند گونه و با اندیشه حقیقت در قالب عامیانه، تراشیده شده است. گورستان دارالسلام علاوه بر اهمیت تاریخی، فرهنگی و مذهبی، انبوهی از نقش و نگاره و خوش‌نویسی ممتاز از سده‌های اول هجری تا عصر حاضر را به مانند موزه ای عظیم در دل خود جای داده است.

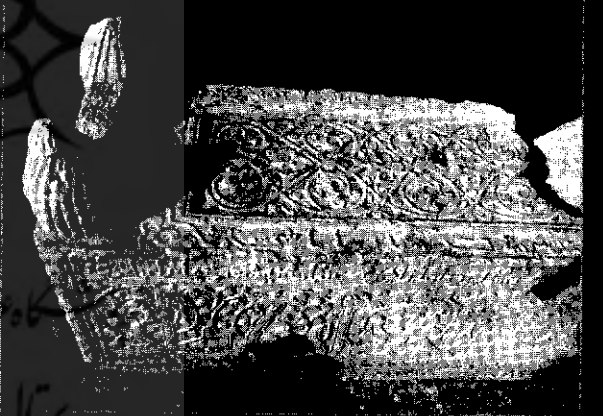
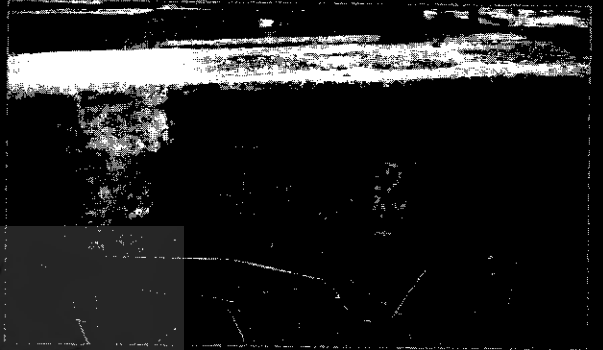
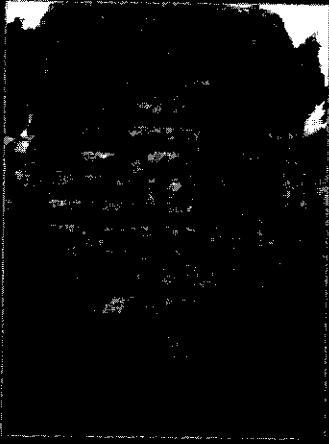
حراست و نگهداری از این سند افتخار ملی که از نفاست ویژه و منحصر به فردی برخوردار است، موجب شد تا در این فرصت کوتاه، به اهمیت این گورستان از لحاظ نقش حک شده بر سنگ مزار همراه با خوش‌نویسی ممتاز قرون گذشته بپردازیم.

در تقسیم گورستان دارالسلام به قسمت‌های شمال، جنوب، غرب و شرق، در هر بخش گنجینه‌های ممتاز هنر تراش سنگ مزار، همراه با خط و خط نگاره‌ها جلوه گری می‌کند. علاوه بر وجود سنگ مزار فضلا، عرفا، ادبا و دانشمندان قرن‌های گذشته نقش‌های منقور، خوش‌نویسی ممتاز و تراش مرغوب سنگ قبرها، این گورستان را از سایر گورستان‌های موجود متمایز می‌کند.

نقش‌های روی سنگ قبر به گونه ای با اشاره و کنایه همراه است. در مجموع گورستان دارالسلام را می‌توان از دیدگاه‌های مختلف بررسی کرد:

- ۱- دوران‌های مختلف تاریخی (قرون اولیه اسلام تا عصر حاضر)
- ۲- شخصیت‌های سر در نقاب خاک فرو برده (دانشمندان، عرفا و...)
- ۳- وجود سنگ‌های ممتاز هنری و نفیس (نقش و نگاره، خوش‌نویسی

سکاه علوم انسانی و مطالعات
پرتال جامع علوم انسانی

و تراش آنها)

- ۴- مقایسه سنگ های بر افراشته با سنگ های بر زمین خوابیده
- ۵- معنا و مفهوم در کتابت سنگ مزار
- ۶- شیرهای سنگی که در گذشته به وفور وجود داشتند
- ۷- حراست ویژه برای تبدیل به موزه عظیم سنگ شیراز.

پیش گفتار

سنگ های مزار را می توان نخستین کتاب های جهان دانست، زیرا تاریخ حیات انسان، ایام شادمانی و روزگار ناخوشی، حرفه و پیشه اش بر سنگ مزار نقر می شده است.

آثار به جا مانده در دل سنگ، چون کلامی خاموش گنجینه هنر گذشتگان را معرفی می کند؛ نقوشی که سرآغاز نوعی معرفت در طول تاریخ هنر و تمدن جهان در بستر هنرهای مختلف بوده است، تا جایی که سرچشمه اصلی آنها بسیار مبهم و اسرار آمیز جلوه می کند. نقوش گیاهی مانند گل نیلوفر، رز، زنبق و درختانی چون نخل، انگور و از همه مشهودتر درخت سرو، نقوش انسانی و حیوانی (بز، گاو، پرنده و...)، اسب و شیرهای سنگی (حجمی)، و طرح ها و نقش های مشترک بین انسان و حیوان، باورهای قومی را در فرم های ناب در حجاری و کتابت سنگ مزار معرفی می کند و از این رو دارای اهمیت ویژه ای است.

گورستان تاریخی دارالسلام که سند افتخار ملی به شمار می رود، در جنوب شهر شیراز (محل شاه داعی الی الله) واقع شده است.

نشانه های بارز و قابل توجه

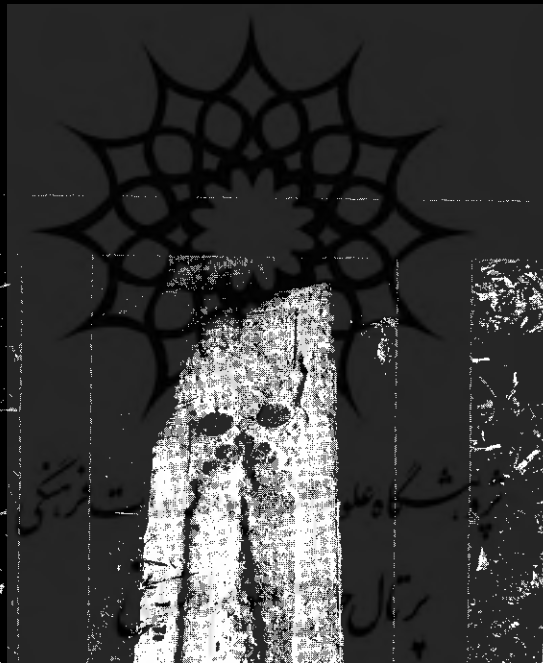
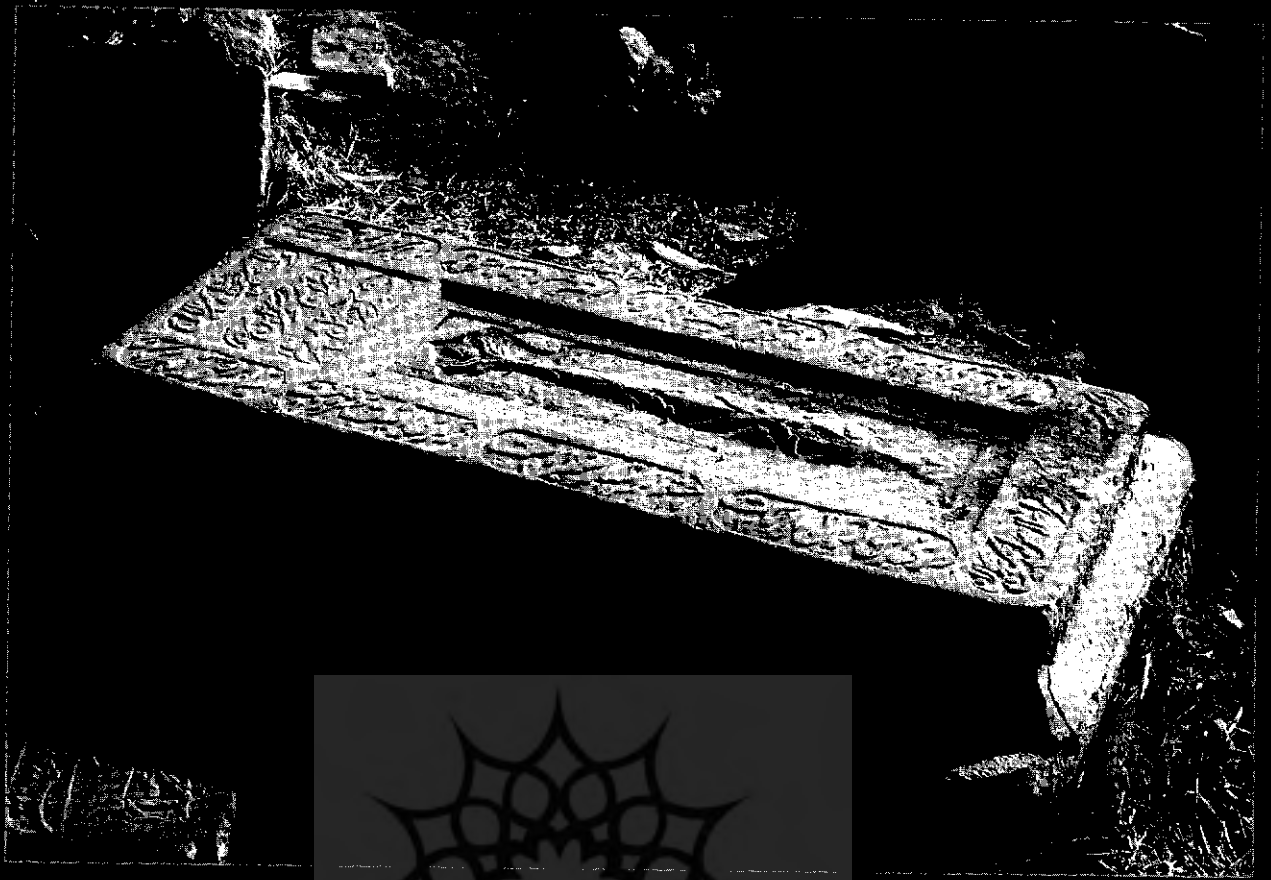
- ۱- نام گورستان (شیخ سلم بن عبدالله صوفی، از مشاهیر مشایخ، متوفی به سال ۱۰۵۰ ق)
- ۲- آرامگاه شاه داعی الی الله و پسرش (از سادات حسینی؛ نسبت ایشان با ۱۹ پشت به زیدبن علی بن حسین (ع) می رسد)
- ۳- آرامگاه محمود دهدار (از ریاضی دانان اوایل قرن نهم هجری)
- ۴- آرامگاه ابوسائب (مشهور به شعره النبی [آثار رسول الله])
- ۵- آرامگاه علما، فضلا، دانشمندان و نوادگان ائمه از جمله نوه امام حسن مجتبی (ع)
- ۶- سنگ مزارهای سربازان امام زمان (عج)
- ۷- مقبره ائمه جماعات دوران های مختلف (زندیه و قاجاریه)
- ۸- مقبره مشیر (از وزرای فارس در اوایل قاجاریه)
- ۹- صغه تربت (خاک کربلا و نجف)
- ۱۰- خطوط ممتاز خوش نویسی (کوفی، بنایی، ثلث، نسخ و نستعلیق)

۱۱- تراش های ممتاز سنگ مزار

۱۲- وجود نمادهای عامه (فرهنگ مردم) بر سنگ مزار

۱۳- معنا و مفهوم در نقوش گیاهی منقور بر سنگ مزار

۱۴- رمز و کنایه در مشاغل صاحبان قبرها

۱۵- متن حجاری شده بر سنگ مزار (قرآن، دعا و اشعار عامه)
۱۶- معماری خاص سنگ مزارها (ارتفاع، پستی و بلندی سنگ قبور)

۱۷- وجود شیرهای سنگی حجمی (سه بعدی) و گوناگونی آنها.

خوش‌نویسی ممتاز سنگ مزارها

در بین سنگ نوشته‌ها، اسناد متعلق به قرن سوم هجری تا عصر حاضر نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین انواع خطوط (نسخ، کوفی، بنایی، ثلث و نستعلیق) به هم آمیخته و در آن کرسی، تناسب، استقامت و هندسه خط به طرز استادانه رعایت و تکرار شده است. در پاره ای از موارد نیز بی توجهی به قواعد و ضوابط در آنها دیده می‌شود.

در یک نگاه کلی، سنگ مزارها به لحاظ تاریخی درخور توجه خاص است. عوامل طبیعی نظیر باد، باران و تابش شدید خورشید سنگ مزارهای نفیس را در مسیر فرسایش قرار داده و دچار آسیب اساسی و فرسودگی کرده است. بسیاری از سنگ مزارها طی قرون گذشته به تلی از خاک تبدیل شده است.

هنرمندان خوش‌نویس و احياناً هنرمندان سنگ‌تراش با تقلید از هنر دوره‌های گذشته (سلجوقیه و صفویه) نقوشی را تکرار کرده اند و این مهم ارزیابی و تحقیق را دچار اشکال می‌کند.

بسیاری از سنگ مزارهای نفیس، عرفا، فضلا، و اندیشمندان طی سالیان اخیر به موزه سنگ شیراز (عمارت هفت‌تنان) انتقال داده شده است.

متأسفانه در محل موزه سنگ (عمارت هفت‌تنان) علاوه بر آسیب‌های طبیعی (تابش شدید خورشید، باد و باران)، رطوبت گل و گیاه و شست و شوی محیط به تخریب هر چه سریع‌تر این اسناد می‌افزاید.

از نکات قابل توجه اینکه هیچ یک از سنگ‌های انتقال داده شده دارای شناسنامه مدونی نیست، بلکه گورستانی دیگر از سنگ مزار با لطمه‌ها و آسیب‌های عظیم فرهنگی و تاریخی پیش روی بازدید کنندگان قرار گرفته است.

سنگ‌برافراشته‌ها

از ویژگی‌های سنگ‌برافراشته‌ها (سنگ‌های عمودی) عبارات معنوی در قوس منحنی‌های سرترنج است که به طور معمول با نوشته‌های «هوالباقی»، «انت الباقی» و «کل شیء هالک»، با تراشی ممتاز و خطوط درخور توجه نظیر کوفی، بنایی، ثلث، نسخ و نستعلیق همراه و مزین شده است. در سرترنج بسیاری از سنگ‌برافراشته‌ها، عبارتی مشترک انسان را یک بار دیگر متوجه بازگشت به سوی خداوند متعال می‌کند.

انت الباقی و کل شیء هالک
و فدت علی‌الکریم بغیر زاد

من الحسنات و القلب السلیم

فحمل الزاد اقیح کل شیء

اذا كان الوفود علی‌الکریم

(تو باقی هستی و همه اشیا از بین خواهد رفت و هلاک خواهد شد. بر آن بنده نواز کریم، بی هیچ توشه‌ای از نیکی‌ها و با دلی ناپاک و آلوده وارد شدم، که توشه برداشتن زشت‌ترین کار است، اگر میزبان کریم و بخشنده باشد.)

علاوه بر این، اشعاری در مدح ائمه (ع) با خط زیبا و ظرافت تمام زینت بخش سنگ‌افراشته‌های گورستان دارالسلام است.

نمونه: الله و محمد و علی یار منند

صدیقه و سبطین مددکار منند

آن نور که از سبط دوم کرده ظهور

در هر دو جهان سید و سالار منند

فراوانی اشعار عامیانه منقور بر سنگ مزار، دیوانی از اشعار را فراروی انسان قرار می‌دهد که در نوع خود بی نظیر و درخور توجه است.

نمونه: خوشا آنانکه با عزت ز گیتی

بساط خویش برچیدند و رفتند

ز کالاهای این آشفته بازار

محبت را پسندیدند و رفتند

درخت سرو (نماد پایداری)

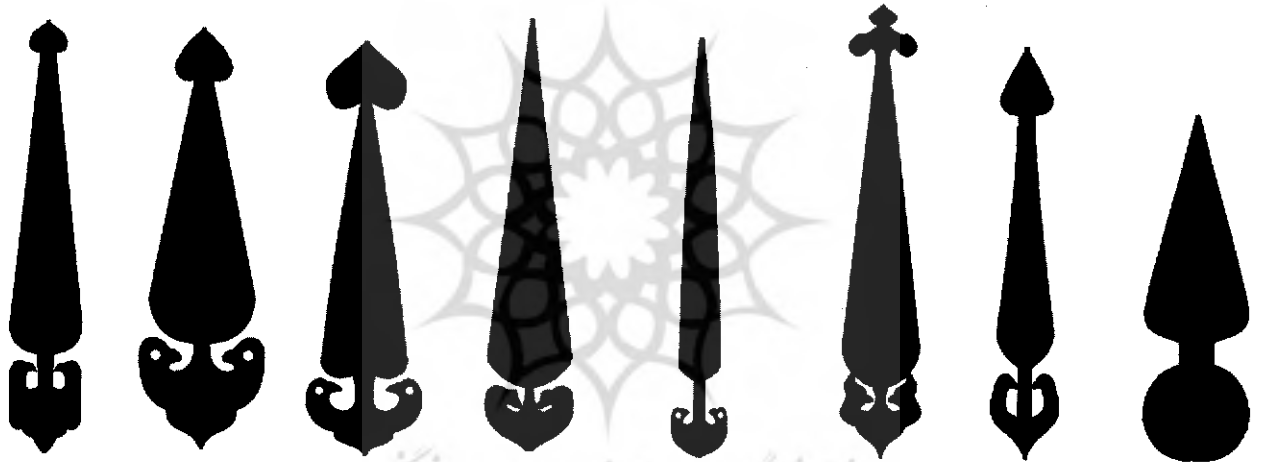
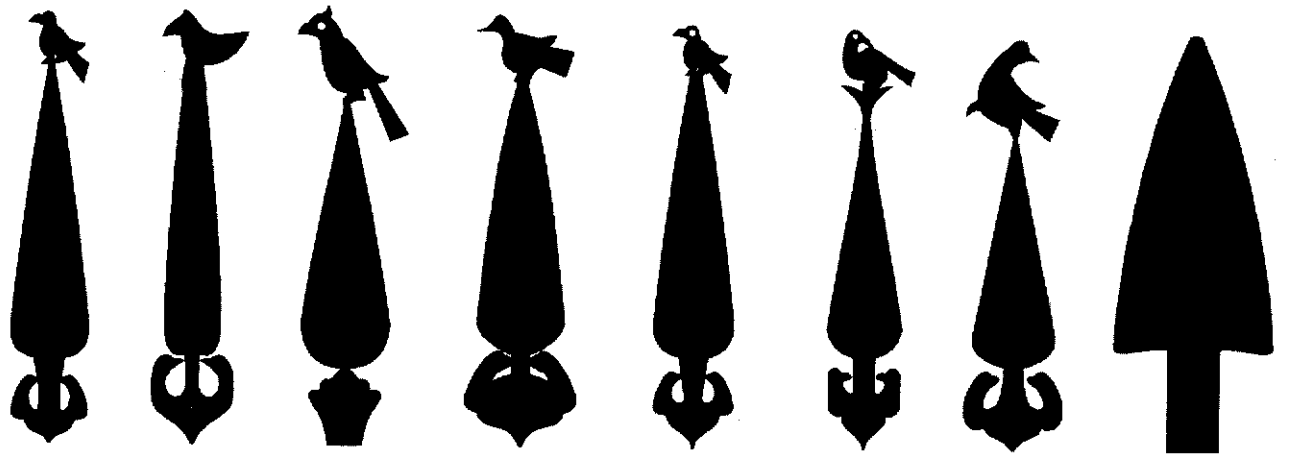
احترام ایرانیان به گیاهان، این هدایای گران‌بهای خداوندی، تا حدی بوده است که فرسنگ‌ها در دل زمین کاریز (قنات) ایجاد کرده بودند تا آب محصول چنین رنجی که به دست آمده، فراهم آید. درختانی چون سرو و نخل (درختان بی‌خزان) که زندگی، درازی دارند، زحمات زیادی طلبیده و مردم با صبر و حوصله به آبیاری آنها پرداخته اند.

تکرار نقش درخت سرو بر سنگ مزار و تنوع قابل توجه آن، این گیاه بهشتی را نمادی ماندگار معرفی کرده است. از نمونه‌های ماندگار، سرو پنج‌هزارساله ابرکوه در شهرستان ابرکوه (ابرقوه) است. ارتفاع این درخت تنومند ۲۵ متر، قطر تنه ۱۱/۵ متر و پهنای درخت (شاخ و برگ) ۱۸/۵ متر است. در دیواره‌های پلکان تخت جمشید (مرودشت فارس) نمونه حجاری شده درخت سرو را می‌توان ملاحظه کرد.

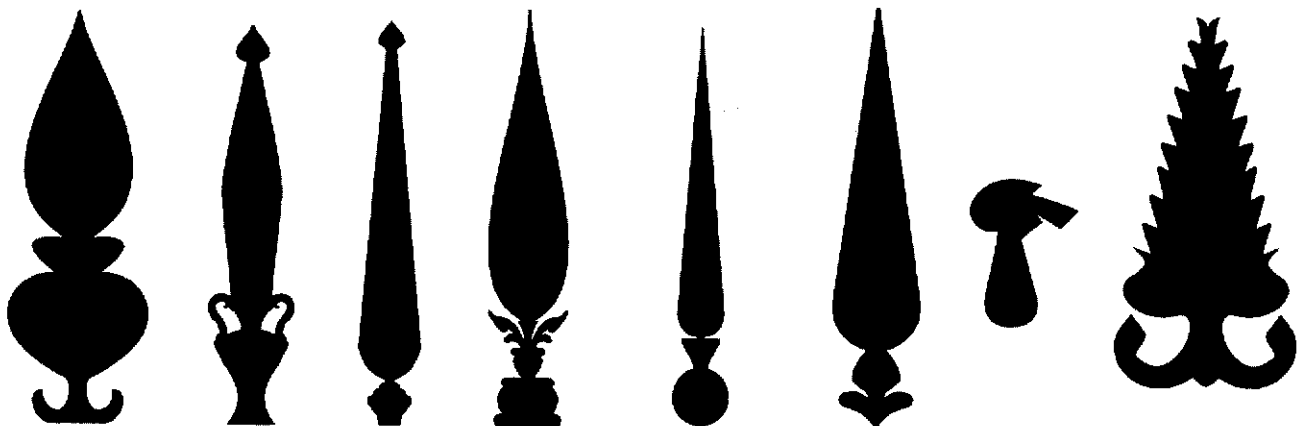
در گورستان دارالسلام شیراز نقش سرو مانا، پایدار در جای جای گورستان و سنگ مزارهای نفیس دوره‌های تاریخی دیده می‌شود. نقش درخت سرو گاه به تنهایی زینت بخش سنگ مزار گردیده و در بسیاری از موارد با نقش پرنده، میوه و آرایش و زینت همراه است. در مجال دیگر راجع به گوناگونی درخت سرو و عناصر گیاهی دیگر که بر سنگ مزارها جلوه‌گری می‌نماید صحبت خواهد شد.

نقش تصویر بر سنگ‌افراشته‌ها

نقش‌های منقور بر سنگ‌افراشته‌های گورستان دارالسلام انسان آرامش‌گرفته در دل خاک را در سه حالت نشان می‌دهد:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش درخت سرو (خلاصه شده) برگرفته از روی سنگ قبور / گورستان دارالسلام شیراز

۱- به حالت ایستاده با پوششی به سبک لباس دوره قاجاریه

۲- حیوان در کنار انسان (به حالت شکار یا تفریح)

۳- انسان با دسته گلی در دست.

در بسیاری از سنگ‌برافراشته‌ها انبوه گیاهان (تاک و پیچک) دیده می‌شود که با تراشی استادانه زینت بخش سطح سنگ مزار متوفی گردیده است.

پرداختن به نقوش گیاهی و تنوع در تراش و طراحی و مفاهیم نیز به مجال دیگری موکول می‌شود.

شیرهای سنگی

هیبت شیر سنگی بر سنگ مزار و تنوع آن هنر حجمی عامیانه ای را فرا روی انسان قرار می‌دهد. طرز قرارگیری بر سنگ مزار و حالت‌های فیگوراتیو متفاوت شیر سنگی درخور توجه است. شیر سنگی که نمایانگر پهلوانی و جوانمردی فرد در گذشته است، نشانه بزرگ طایفه نیز هست و بعضاً به شغل گله داری اشاره دارد.

در زیر دست راست شیر سنگی سر قوچ و گوسفندی به چشم می‌خورد. شیر سنگی علی‌رغم طرح ساده و ابتدایی، حالتی تنهاجمی به خود گرفته و به نحو بسیار ساده ای تراشیده شده است.

نتیجه

گورستان دارالسلام شیراز یکی از کهن‌ترین گورستان‌های تاریخی جهان است و از غنای فرهنگی، هنری، تاریخی و مذهبی درخور توجه برخوردار و سند افتخار ملی و حائز اهمیت است. گورستان دارالسلام مجموعه ای از عرفا، فضلا و اندیشمندان دوران‌های تاریخی (قرون اولیه اسلام تا عصر حاضر) را در دل خاک جای داده است. قلم‌های نفیس خوش‌نویسی (اقلام سته) محقق، ریحان، ثلث، توفیق، رفاع و بیشتر نستعلیق بر سنگ‌ها به چشم می‌خورد. فرهنگ عامه با نمادهای برخوردار از کنایه و رمز در طرح و نقش سنگ مزارها و سنگ‌برافراشته‌ها غنای فرهنگی عظیمی را فرا روی انسان قرار می‌دهد. حراست و نگاهبانی از این نفایس فرهنگی، تاریخی و به ویژه هنری وظیفه ملی-مذهبی و ضروری است. به یاری خداوند کتاب «گورستان دارالسلام» توسط این‌جانب در دست تهیه است.

منابع

جنید شیرازی، معین الدین، «شد الازار» (تذکره هزار مزار)، عیسی بن جنید، شیراز، انتشارات کتابخانه احمدی، ۱۳۶۳
حسینی (فرصت الدوله شیرازی)، سیدمحمد نصیر، «آثار العجم»، تهران، انتشارات یساولی، ۱۳۶۲

سامی، علی، «شیراز، شهر جاویدان»، شیراز، انتشارات نوید شیراز، ۱۳۶۳

فسایی، میرزاحسن، «فارسانامه ناصری»، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷

محمدی، علی، «شیراز، شهر گل و بلبل»، شیراز، انتشارات تخت جمشید، ۱۳۷۸

تحقیق میدانی نگارنده در گورستان دارالسلام طی ده سال.

پیشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دانشگاه جامع علوم انسانی

